

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το δοκίμιο αυτό γράφτηκε από τον Γκέοργκ Λούκατς κατά πάσα πιθανότητα το 1968, όταν δηλ. ο συγγραφέας του είχε ηλικία 83 χρόνων, στα γερμανικά, γλώσσα που χρησιμοποίησε ο Λούκατς για τα περισσότερα και πιο σημαντικά έργα της πλούσιας και σε ιδέες και σε όγκο πνευματικής του δημιουργίας. Είναι το τελευταίο πολιτικό κείμενο που κληροδότησε στο μαρξιστικό και λενινιστικό κίνημα, στο οποίο εντάχθηκε σε νεαρή ηλικία και το υπηρέτησε ακλόνητα σε όλη την πολύχρονη και πολυτάραχη ζωή του και ως φιλόσοφος, υπερασπιστής της χειραφετικής-κριτικής και αυτοκριτικής παράδοσής του, και ως πολιτικός μαχητής, συμμετέχοντας σε κρίσιμες για την πατρίδα του Ουγγαρία στιγμές στην κυβέρνηση του Μπέλα Κουν το 1919 και του Ίμρε Νάγκυ το 1956. Τα χειρόγραφα, που βρέθηκαν μετά το θάνατό του, προοριζόταν, όπως αναφέρει ο ίδιος ο Λούκατς σε γράμμα του προς τον γερμανικό εκδοτικό οίκο Luchterhand, για τις εκδόσεις Editore Riuniti του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος. Η έκδοση εκείνη όμως δεν πραγματοποιήθηκε. Το κείμενο τυπώθηκε σε βιβλίο από τις εκδόσεις Akademiai Kiadó της Βουδαπέστης, το βιβλίο όμως τελικά δεν κυκλοφόρησε.

Στο έργο του αυτό ο Λούκατς κλείνει, μετά από μια μα

κρά περίοδο, όπου στο έργο του κυριαρχούσε, κύρια σε ζητήματα αισθητικής αλλά και σε πολιτικά ζητήματα, η ανάδειξη της αντίθεσης «προοδευτικού-αντιδραστικού», η γραμμή, θα μπορούσε να πει κανείς, του αντιφασιστικού λαϊκού μετώπου — που ήταν και μια από τις αιτίες για τη μόνιμα υποβόσκουσα και όχι χωρίς οξύτητες διαμάχη του με τον Μπρεχτ— τον κύκλο του πολιτικού του έργου, επιστρέφοντας, σ' ένα άλλο επίπεδο πια, στην ανάδειξη του ολιστικού χαρακτήρα της κομμουνιστικής θεωρίας και πράξης στον αγώνα για την «εξανθρώπιση του ανθρώπου» και την κατάκτηση από το ανθρώπινο γένος του «βασίλειου της ελευθερίας» σε αντίθεση με τις χειραγωγικές και δουλωτικές πρακτικές του σύγχρονου καπιταλισμού — και της πολιτικής του έκφρασης, της σύγχρονης αστικής δημοκρατίας αλλά και μ' αυτές της ιστορικά διαμορφωμένης σταλινικής γραφειοκρατίας, για την οποία φέρνει τις ιστορικές και θεωρητικές αποδείξεις ότι αποτελεί ρήξη, και κατά κανένα τρόπο συνέχεια της μαρξικής και λενινικής αντίληψης για τη χειραφέτηση της εργατικής τάξης και της κοινωνίας.

Κεντρικό ρόλο σ' αυτή την ιστορική πορεία «εξανθρώπισης του ανθρώπου» έχει κατά τον Λούκατς η σοσιαλιστική δημοκρατία ή, όπως γράφει ο ίδιος, ο εκδημοκρατισμός, μια και γι' αυτόν η δημοκρατία δεν είναι μια στατική κατάσταση των πραγμάτων του κράτους αλλά μια δυναμική διαδικασία που συμπεριλαμβάνει, και μάλιστα ως βασικό της στοιχείο, τις καθημερινές σχέσεις ανθρώπου προς άνθρωπο, όπως διαμορφώνονται μέσα στις συνθήκες της υλικής αναπαραγωγής της κοινωνίας. Η κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας και η κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής είναι μεν η αναγκαία συνθήκη για την οικοδόμηση του σοσιαλισμού, μόνο όμως η συνεχής ανάπτυξη της σοσιαλιστικής δημοκρατίας δη-

μιουργεί την επαρκή συνθήκη ώστε ο σοσιαλισμός να είναι πράγματι ο μεταβατικός προς τον κομμουνισμό κοινωνικός σχηματισμός. Ο Λούκατς εξετάζει τις ιστορικές συνθήκες πραγμάτωσης της σοσιαλιστικής δημοκρατίας στην Παρισινή Κομμούνα και τις ρωσικές επαναστάσεις του 1905 και 1917, στο κίνημα των σοβιέτ και αναφέρεται αναλυτικά στην πάλη του Λένιν για τη διάσωση των βασικών της στοιχείων μέσα στις «μη κλασικές» —όπως ο ίδιος διατυπώνει— συνθήκες οικοδόμησης του σοσιαλισμού στη Ρωσία, καθώς και στη συνειδητή καταστροφή της από τον Στάλιν και τους επιγόνους του. Αναλύοντας τις ιστορικές προοπτικές του σοσιαλισμού ο Λούκατς θέτει τη σοσιαλιστική δημοκρατία ως μόνη γνήσια εναλλακτική επιλογή σε αντίθεση με τις δύο ψευδείς —όπως τις ονομάζει— εναλλακτικές επιλογές της αστικής δημοκρατίας και του σταλινισμού.

Οι ψευδείς αυτές εναλλακτικές επιλογές για τις σοσιαλιστικές κοινωνίες και το κομμουνιστικό κίνημα απορρίπτονται, είναι γεγονός, μ' έναν τόσο ριζικό και απόλυτο, στην ουσία και το ύφος, τρόπο, που ασφαλώς θα ξενίσει τους θιασώτες της Realpolitik ένθεν κακειθεν, τους απολογητές του κάθε λογής ψευδούς «υπαρκτού» και εκείνους που δεν έχουν άλλη πρόταση από ένα «σάπιο συμβιβασμό» —και πάλι με τα λόγια του Λούκατς— και θα επισύρει —ο Λούκατς έχει σαφή συνείδηση του ενδεχόμενου— τις γνωστές πια αιτιάσεις για ουτοπισμό και αντιεπιστημονικότητα.

Και όμως ο Λούκατς, όσον αφορά την αστική δημοκρατία, δεν κάνει τίποτε άλλο παρά να ανατρέξει στις αναλύσεις του Μαρξ για τον ιστορικό τρόπο της εμφάνισής της και την πολιτική έκφραση μέσα από αυτήν ενός συγκεκριμένου, και γι' αυτό ιστορικά πεπερασμένου, τρόπου παραγωγής και να δείξει ότι γι' αυτό το λόγο ακριβώς εί-

να ουτοπική και αντιδραστική κάθε απόπειρα να αποσυνδεθεί από αυτό τον τρόπο παραγωγής και να «επενδυθεί» σ' έναν ανώτερο, από άποψη σχέσεων παραγωγής, κοινωνικό σχηματισμό. Καταλήγει αιχμηρά, ότι μια τέτοια απόπειρα σε σοσιαλιστικό κράτος θα έχει, ανεξάρτητα από προθέσεις, ως τελικό αποτέλεσμα «ελληνικές συνθήκες», υπονοώντας βέβαια το τότε χουντικό καθεστώς. Αν για κάθε θεωρία ένα κριτήριο επιστημονικότητας είναι η επαλήθευση των προβλέψεών της, οι ανήκουστες για τότε προβλέψεις του Λούκατς στην ανάλυση της σύγχρονης αστικής δημοκρατίας, ότι δηλ. η επικράτηση της σοσιαλδημοκρατίας προετοιμάζει το δρόμο για την κοινωνική άκρα δεξιά και ότι κάθε απόπειρα εκδημοκρατισμού στις αστικές δημοκρατίες, θα αντιμετωπίζεται, όταν δεν είναι δυνατό να χειραγωγηθεί, με αυταρχικά μέτρα και κατάργηση και των αστικών δημοκρατικών δικαιωμάτων από το κράτος, επιβεβαιώνουν σήμερα την αντικειμενικότητα της ανάλυσής του.

Εξετάζοντας, από την άλλη μεριά, τις συνθήκες της επικράτησης και τα αποτελέσματα του σταλινισμού, ο Λούκατς καταδικάζει ως αντιμαρξιστική και στην ουσία της απολογητική την προσπάθεια να αιτιολογηθεί το σταλινικό φαινόμενο με τα επιφαινόμενά του δηλ. με την προσωπολατρεία και τις παραβιάσεις της σοσιαλιστικής νομιμότητας και προβάλλει το αίτημα, ανεκπλήρωτο ακόμα, για μια σε βάθος επιστημονική μαρξιστική ανάλυση αυτής της περιόδου, που να θεμελιώνεται στις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες της Οκτωβριανής Επανάστασης, του εμφυλίου πολέμου και της πρώτης περιόδου της σοσιαλιστικής οικοδόμησης. Επισημαίνει από την πλευρά του τις από μαρξιστική άποψη «μη κλασικές», όπως τις ονομάζει, συνθήκες της σοσιαλιστικής επανάστασης στη Ρωσία, με την βιομηχανική παρα-

γωγή ελάχιστα αναπτυγμένη, την κυριαρχία φεουδαρχικών συνθηκών στον μεγαλύτερο, τότε, τομέα της οικονομίας, τον αγροτικό και την πολιτιστική καθυστέρηση. Για τον Λούκατς η αντικειμενική βάση της καταστροφής του αυθόρμητου, άμεσα δημοκρατικού κινήματος των εργατικών συμβουλίων και της βαθμιαίας επικράτησης της γραφειοκρατίας, που είχε αρχίσει ήδη από τα τελευταία χρόνια της ζωής του Λένιν, κατά την περίοδο της βαρειάς αρρώστιας του, ήταν η ανάγκη της δημιουργίας της υλικής βάσης του σοσιαλισμού με τη σοσιαλιστική πρωταρχική συσσώρευση, μέσα σε ελάχιστο σε σχέση με την καπιταλιστική πρωταρχική συσσώρευση χρόνο, για την οποία, όπως αναφέρει ο ίδιος, θυσιάστηκε τουλάχιστον μια ολόκληρη γενιά.

Ανάμεσα στη σταλινική αντίληψη — που ο Λούκατς επιμένει ότι δεν χαρακτήριζε μόνο τον Στάλιν αλλά και όλους τους ανταγωνιστές του στην πάλη για την ηγεσία μετά το θάνατο του Λένιν, δηλ. και τους Τρότσκι, Ζηνόβιεφ, Κάμενεφ, Μπουχάριν και Πιατακόφ — και στην αντίληψη του Λένιν για τη σοσιαλιστική δημοκρατία υπάρχει κατά τον Λούκατς ουσιώδης διαφορά και στη θεωρία και στην πράξη. Ο Λένιν φώτιζε θεωρητικά ακόμα και τις επιτακτικότερες τακτικές ανάγκες στη μαρξιστική προοπτική της απελευθέρωσης του ανθρώπου και της δημιουργίας των οικονομικών, πολιτικών και πολιτιστικών συνθηκών που θα επιτρέπουν τη χειραφέτηση των μαζών με τη δική τους δράση και γι' αυτό δεν δίστασε ποτέ να κατονομάσει με σαφήνεια τις αναγκαστικές από τις συνθήκες υποχωρήσεις και συμβιβασμούς σαν τέτοιους. Ο Στάλιν, αντίθετα, —αλλά και οι ανταγωνιστές του, όπως προαναφέρθηκε— έδινε απόλυτη προτεραιότητα στις ανάγκες της τακτικής και μετέτρεψε τη θεωρία σε καθαρή απολογητική των τακτικών αποφάσεων, με αποτέλε-

σμα να χάσει η θεωρία κάθε δυναμική σαν εργαλείο ανάλυσης του παρελθόντος και του παρόντος και ανίχνευσης του μέλλοντος. Στην πράξη η αντίθεση αυτή ανάμεσα στις δύο αντιλήψεις εκφράστηκε με την από μέρους του Στάλιν συστηματική καταστροφή όλων των σπερμάτων σοσιαλιστικής δημοκρατίας που ευηπήρχαν μέσα στο αυθόρμητο κίνημα των σοβιέτ και την κατάπιξη κάθε, έστω και μελλοντικής, δυνατότητας αυτενέργειας των μαζών ακόμα και στα απλούστερα ζητήματα της καθημερινής ζωής, ενώ ο Λένιν μέχρι το τέλος της ζωής του εξαντλούσε και τις μικρές ακόμα δυνατότητες πρακτικής παρέμβασης που είχε κατά τα χρόνια της βαριάς αρρώστιας του για να ενισχύσει και να διασώσει για το μέλλον, μέσα σε δυσχερέστερες αντικειμενικές συνθήκες, και το παραμικρότερο στοιχείο της αυθόρμητης μαζικής δράσης, που ξεπερνώντας δυνάμει το «βασίλειο της αναγκαιότητας» έδειχνε το «βασίλειο της ελευθερίας».

Αξίζει από τα ιστορικά παραδείγματα που φέρνει ο Λούκατς για να στηρίζει την άποψή του για θεωρητική και πρακτική ρήξη των επιγόνων με τον Λένιν να επισημανθούν τρία που έχουν ιδιαίτερες επίκαιρες ή ιστορικές προεκτάσεις. Το πρώτο αφορά το ζήτημα των συνδικάτων. Ο Λούκατς υπενθυμίζει ότι ο Λένιν, στη διαμάχη του με τον Τρότσκι, που ήταν υποστηρικτής της μετατροπής τους σε κρατικά όργανα, είχε τη θέση ότι ακόμα και σε εργατικό κράτος τα συνδικάτα πρέπει να παραμείνουν άμεσα ταξικά όργανα *«υπεράσπισης των συμφερόντων των εργατών από το δικό τους κράτος»* και συγχρόνως μέσο για να προστατέψουν οι εργάτες το κράτος τους. Το δεύτερο παράδειγμα αναφέρεται στην ανυποχώρητη υπεράσπιση από τον Λένιν του δικαιώματος της αυτοδιάθεσης των εθνών *μέχρι το δικαίωμα απόσχισης από το σοβιετικό κράτος ενάντια σε κάθε εκδήλωση «μεγαλωρώσικου*

εθνικισμού», όπως ο ίδιος έλεγε (που σαν από ειρωνεία της ιστορίας είχε κύριους εκπροσώπους δύο Γεωργιανούς). Το τρίτο, τέλος, παράδειγμα αναφέρεται στην αντίθεση των αντιλήψεων ανάμεσα στους Μαρξ και Λένιν αφενός και τον Στάλιν αφετέρου για τον σοσιαλιστικό πολιτισμό ως άρση όλων των προηγούμενων πολιτισμών της ανθρωπότητας που βασίζονται στην ταξική εκμετάλλευση. Ο Λούκατς επιμένει στο διττό διαλεκτικό νόημα της *άρσης* που δίνει ο Μαρξ και επαναλαμβάνει ο Λένιν, ως *ακύρωσης* δηλαδή αλλά ταυτόχρονα και ως *εξύψωσης και διαφύλαξης σε ανώτερο επίπεδο*. Σημειώνει την αντίθεση της σταλινικής άποψης, που δέχεται την άρση μόνο με το πρώτο νόημα, της ακύρωσης, και το σοσιαλιστικό πολιτισμό ως ριζικά διαφορετικό, και —σε μια σαφώς ανταποδοτική αιχμή προς εκείνους που τον κατηγορούσαν ως ζντανωφικό αυλικό— επισημαίνει την κατά την άποψή του προκύπτουσα παραδοξότητα της κοινής καταγωγής του ζντανωφικού σοσιαλιστικού ρεαλισμού από τη μια και του φουτουρισμού και του προλέτκούλτ από την άλλη από μια κοινή αντιμαρξιστική θεώρηση ριζικής πολιτιστικής ασυνέχειας μετά τη σοσιαλιστική επανάσταση.

Η σοσιαλιστική δημοκρατία επομένως είναι για τον Λούκατς η μόνη γνήσια επιλογή για το κομμουνιστικό κίνημα σε αντίθεση και με τις δύο άλλες υπαρκτές αλλά κίβδηλες εναλλακτικές επιλογές της αστικής δημοκρατίας και του σταλινισμού. Δείχνει στο δοκίμιό του ότι η σοσιαλιστική αυτή δημοκρατία, βασισμένη στην όλο και πιο συνειδητή δράση των μαζών σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής ζωής «από τα μικρά καθημερινά προβλήματα μέχρι τα μεγάλα ζητήματα της κρατικής πολιτικής», έχει υπάρξει όχι μόνο στη σκέψη των κλασικών του κομμουνισμού αλλά και ιστορικά, έστω και βραχύβια, με τη μορφή της δημοκρατίας των συμβουλίων. Η ασυνέχεια

στην ιστορική της εξέλιξη οφείλεται κύρια στις αντικειμενικές συνθήκες του επιπέδου ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων αλλά και σε συγκεκριμένες υποκειμενικές επιλογές. Δεν αρκείται όμως ο Λούκατς στην επίκληση του υπαρκτού θεωρητικού και ιστορικού προτύπου. Εξετάζοντας τη σημερινή δυναμική των παραγωγικών δυνάμεων στις σοσιαλιστικές κοινωνίες διαπιστώνει ότι οι παραγωγικές σχέσεις που εγκαθίδρυσε και σταθεροποίησε η σταλινική γραφειοκρατία, ακόμα και αν κάποτε έπαιξαν προωθητικό ρόλο στο βασικό και εκ των ων ουκ άνευ έργο της σχεδόν από το μηδέν δημιουργίας των υλικών προϋποθέσεων του σοσιαλισμού, σήμερα πια είναι ανασταλτικός παράγοντας για την ανάπτυξη των εξελιγμένων παραγωγικών δυνάμεων. Κατά την άποψή του λοιπόν, η ίδια η κλασική αυτή αντίφαση ανάμεσα στις υλικές συνθήκες αναπαραγωγής της κοινωνίας και τον τρόπο με τον οποίο αυτές βιώνονται και κατευθύνονται οδηγεί εξ αντικειμένου στη θέση του αιτήματος για σοσιαλιστική δημοκρατία ως μοναδικού τρόπου άρσης της.

Και εδώ ο Λούκατς εισάγει το στοιχείο της συνειδητής δράσης απευθυνόμενος άμεσα προς «όλους εκείνους που τίμια πιστεύουν ότι ο σοσιαλισμός είναι ο μόνος δρόμος υπέρβασης των αντιφάσεων του καπιταλισμού» και θέτοντας τρία στοιχεία που κατά την άποψή του είναι απαραίτητα σ' αυτό τον αγώνα ανανέωσης του κομμουνιστικού κινήματος. Το πρώτο είναι η προσπάθεια για την αναγέννηση της μαρξιστικής θεωρίας, την αποκάθαρσή της από κάθε ίχνος υποταγμένης σε εξουσιαστικούς μηχανισμούς απολογητικής, την ιστορική μελέτη και ανάλυση της ίδιας της εξέλιξης, την αναζωογόνηση της κριτικής της δύναμης, και προς τον ίδιο τον εαυτό της. Το δεύτερο είναι η καθοδήγηση της διαδικασίας του σοσιαλιστικού εκδημοκρατισμού από ένα κομμουνιστικό κόμμα με ουσιαστική

και όχι τυπική εσωκομματική δημοκρατία, όπου και οι εσωκομματικές σχέσεις και οι σχέσεις του κόμματος προς την κοινωνία θα βασίζονται στη συνειδητή συμμετοχή χωρίς κανενός είδους άμεσο ή έμμεσο καταναγκασμό. Το τρίτο, τέλος, είναι η υποστήριξη και ανάδειξη των μαζικών πρωτοβουλιών, η αναγνώριση της αυτονομίας τους, ακόμα και αν, όπως με λύπη αλλά ειλικρινά διαπιστώνει ο ίδιος, έχουν γίνει αντιφατικές, δειλές, υπόγειες, χωρίς συγκεκριμένους στόχους και εν πολλοίς βουβές μετά από δεκαετίες συστηματικής καταπίεσής τους.

Είκοσι χρόνια αφότου ο Γκέοργκ Λούκατς, στα βαθιά του γεράματα, άφησε στον ωκεανό της ιστορίας αυτό το μπουκάλι με το τελευταίο μήνυμά του για το παγκόσμιο κίνημα απελευθέρωσης της ανθρωπότητας από τα δεσμά του «βασιλείου της αναγκαιότητας» μπορούμε πια χειροπιαστά να διαπιστώσουμε τη δύναμη της αναλυτικής του ικανότητας και τη συνέπεια της συλλογιστικής του. Όπως μας λέει κλείνοντας την τελευταία του αυτή υποθήκη: «Η Ρόδος βρίσκεται ακόμα στο μακρινό μέλλον. Όλα όμως δείχνουν ότι μόνο ο δρόμος που προδιάγραψε ο Μαρξ μπορεί να οδηγήσει εκεί. Εναπόκειται στη γνώση και το θάρρος των κομμουνιστών αν και με πόση επιτυχία θα είναι σε θέση να τον βαδίσουν».

ΜΕΡΟΣ Ι

Η ΑΣΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΩΣ ΨΕΥΔΗΣ ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΛΟΓΗ
ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ
ΜΕΣΑ ΣΤΟ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟ

*1. Πολλαπλότητα των οικονομικών βάσεων των
δημοκρατιών*

Θα κάναμε φυσικά μια απλοποίηση που θα έδινε λαβή σε συγχύσεις αν υποθέταμε ότι οι σημαντικοί θεωρητικοί ερευνητές του ζητήματος, ήδη από τον Αριστοτέλη, προσπέρασαν χωρίς να δώσουν καμιά προσοχή, το πρόβλημα της πολλαπλότητας. Οι παρατηρήσεις τους όμως, οι ταξινομήσεις και προπάντων οι αξιολογήσεις τους, δεν είναι δυνατό να προέρχονται, όπως είναι φυσικό, ούτε από την ανάλυση της αλληλεξάρτησης οικονομικής βάσης και δημοκρατίας ως πολιτικού εποικοδομήματος ούτε πολύ περισσότερο από μια αποτίμηση του ιστορικού χαρακτήρα των σημειωμάτων αλλά από σχεδόν φυσιοκρατικούς ακόμα όρους (μέγεθος του κράτους) ή από νομικούς συλλογισμούς (ποιος είναι εκάστοτε πολίτης του κράτους;). Μ' αυτό τον τρόπο είναι δυνατό να προκύψουν απλώς γενικές

ταξινομήσεις ή έστω γενικοί ορισμοί. Δεν είναι ποτέ όμως δυνατό να προκύψει μια αντίληψη, που ν' ανταποκρίνεται στα πραγματικά δεδομένα, όσον αφορά τον τρόπο με τον οποίο το ως έχει διαφορετικών δημοκρατιών πηγάζει από τις εκάστοτε πρωτογενείς κοινωνικές εξελίξεις. Και, ακόμη περισσότερο από την πραγματική γενεσιουργό αιτία, παραμένει αιωρούμενη η εκτίμηση των τάσεων ακμής και παρακμής μέσα σ' έναν οικονομικά θεμελιωμένο τύπο δημοκρατίας, που μένει μια αφηρημένη γενίκευση και είναι αδύνατο να κατανοηθεί ως ενεργά δρων αποτέλεσμα του «ιδίου του πράγματος», της ίδιας κίνησης ιδιότυπων κοινωνικών συμπλεγμάτων.

Πρώτος ο Μαρξ ξεκινάει από αυτά τα στοιχειώδη ουσιαστικά πραγματικά δεδομένα της κοινωνικής ζωής. Όταν αναφέρεται στη δημοκρατία του άστεως, την πρώτη μορφή της δημοκρατίας, που δια μέσου πολλών αιώνων άσκησε ιδιαίτερη ιδεολογική επίδραση και μάλιστα θεωρήθηκε σαν πρότυπο, ο θεμελιώδης ορισμός που δίνει είναι οικονομικός:² «Η κοινότητα —ως κράτος— είναι από τη μια η σχέση των ελεύθερων αυτών και ίσων ατομικών ιδιοκτητών μεταξύ τους, ο σύνδεσμός τους προς τα έξω και ταυτόχρονα η εγγύηση αυτής της σχέσης. Η συγκρότηση της κοινωνίας βασίζεται τόσο πάνω στο γεγονός ότι τα μέλη της αποτελούνται από εργαζόμενους ιδιοκτήτες γης, κληρούχους αγρότες, όσο και στο γεγονός ότι η αυτονομία τους υφίσταται μέσω της σχέσης τους ως μελών της κοινότητας, δηλ. εξασφάλιση του *ager publicus* (δημόσια γη) για τις κοινές ανάγκες και την κοινή δόξα κ.λπ. Προϋπόθεση της ιδιοποίησης της γης παραμένει η ιδιότητα του μέλους της κοινότητας ενώ σαν μέλος της κοινότητας ο καθένας είναι ατομικός ιδιοκτήτης. Ο καθέ-

νας ενδιαφέρεται στην ατομική του ιδιοκτησία ως γη αλλά ταυτόχρονα και ως τρόπο ύπαρξής του σαν μέλους της κοινότητας και η διατήρηση της ιδιοκτησίας του μ' αυτή τη μορφή είναι επίσης και διατήρηση της κοινότητας όπως και αντίστροφα κ.λπ.». Η δημοκρατία που προκύπτει από μια τέτοια οικονομική συγκρότηση δεν βασίζεται επομένως απλά και μόνο στη γενική βάση των μορφών της ανθρώπινης ύπαρξης, δηλ. της ανθρώπινης πράξης — αυτό ισχύει σε κάθε κοινωνία — αλλά συμπλέκεται αξεχώριστα, σαν ένας συγκεκριμένα μη αναιρέσιμος τρόπος ύπαρξης, με την ιδιαίτερη ατομική οντότητα εκείνων που συμμετέχουν ενεργά σ' αυτή. Ο πολίτης του άστεως, ενεργός μέτοχος της δημοκρατίας του άστεως δεν είναι απλά και μόνο μια κατηγορία του πολιτικού εποικοδομήματος αλλά ταυτόχρονα από την ιδιότητά του αυτή εξαρτάται αξεχώριστα για τον καθένα η οικονομική θεμελίωση του κοινωνικού του είναι, ο υλικός του τρόπος ζωής.

Τούτο έχει σημαντικές επιπτώσεις στη συνολική ζωή των ανθρώπων αυτού του σχηματισμού που σήμερα φαίνονται συχνά παράδοξες. Ολόκληρη η ιδιωτική κυρίως ζωή τους υποβιβάζεται σ' ένα κατώτερο, κοινωνικά πιο ασήμαντο επίπεδο. Το πραγματικό είναι όλων των πολιτών, η σύμπραξή τους στα προκύπτοντα καθήκοντα δημοκρατικής ύπαρξης και πράξης, συνδέεται αξεχώριστα με τις οικονομικές βάσεις που αναφέραμε. Μόλις αυτές αποσυντεθούν — κι αυτό είναι αναγκαίο επακόλουθο του τρόπου της μόνο έτσι δυνατής και αναγκαίας ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων — αποσυντίθεται αναγκαστικά και η ύπαρξη και η λειτουργική ικανότητα της δημοκρατίας του άστεως. Η μεγάλη υπόληψη, η ιδεολογική έξαρση, η φωτεινή υποδειγματικότητα που αποδόθηκαν σ' αυτή τη μορ-

φή δημοκρατίας, ιδιαίτερα στις «κλασικές» μορφές της Αθήνας και της Ρώμης, είναι ταυτόχρονα με οικονομική αναγκαιότητα το αίτιο της αυτοδιάλυσής τους. Ο Μαρξ διαπίστωσε με σαφήνεια την οικονομική τους βάση: η δουλοκτησία είναι η βάση αυτών των δημοκρατικών κοινωνικών δομών. Οι δημοκρατικοί αγώνες διεξάγονται πάντοτε απλά και μόνο στο εσωτερικό μιας προνομιούχου μειοψηφίας. Οι μεγάλες, στην ουσία παραγωγικές, μάζες αποκλείονται κατ' αρχήν απ' αυτούς όπως και από κάθε άλλη συμμετοχή στην κοινωνική ζωή. Μόλις η αρχική οικονομική βάση ύπαρξης, η σχετική ισότητα της κληρουχικής ιδιοκτησίας αναιρεθεί, δημιουργείται ένα προλεταριάτο, που όπως λέει ο Simsondi, ζει απλά σε βάρος της κοινωνίας, ενώ αντίθετα στον καπιταλισμό η κοινωνία ζει σε βάρος του. Η κατανομή εργασίας και ιδιοκτησίας, η βάση κάθε δημοκρατίας άστεως, είναι, εκ γενετής, σχεδόν αυτοφυής, συχνά πρωτόγονη, —η ιδιοκτησία αυτή, κατά τον Μαρξ, ταυτίζεται με τη συμμετοχή στη φυλή— και υποχρεωτικά υποχωρεί μόλις αρχίσει η «υποχώρηση των ορίων της φύσης». Κατ' αυτό τον τρόπο, η δημοκρατία αυτή χάνει, ακριβώς κατά την περίοδο της οικονομικής της ανέλιξης, του εντονότερου εκπολιτισμού, όλες τις ανθρώπινες, υποδειγματικά εμφανιζόμενες, ιδιαιτερότητες: το άτομο που λειτουργεί μέσα της δεν έχει ακόμα «σημαντικότητα» με τη σύγχρονη έννοια — ακριβώς επειδή οι ιδιότητες του πολίτη του άστεως, της ιδιοκτησίας κλήρου, της συμμετοχής στη φυλή κ.λπ. είναι οι συγκλίνουσες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες της ύπαρξής του. Για τον ελεύθερο πολίτη η ατομικότητά του ταυτίζεται υπαρξιακά στην ουσία με τη συμμετοχή του στο άστυ. Η κοινωνική υποβάθμιση της ιδιωτικής ζωής του πολίτη του άστεως είναι απλά η άλλη

ιστορικά υπαρξιακή όψη του γεγονότος ότι η ανθρώπινη ιδιότητα, η ανάπτυξη της προσωπικότητας του ατόμου ταυτίζεται δυναμικά, σαν τάση, με την εκπλήρωση των υποχρεώσεων που προκύπτουν από τα καθήκοντα του πολίτη στη δημοκρατία, με τους τρόπους πραγμάτωσης της δημοκρατίας. Η πολιτικά κλασική μορφή της σύγχρονης αστικής δημοκρατίας, από τη μεγάλη γαλλική επανάσταση, γεννήθηκε και λειτούργησε καθορισμένη έντονα —συνειδησιακά— από το πρότυπο αυτό. Από οικονομική και κοινωνική άποψη ωστόσο είναι ο απόλυτος αντίποδας. Ο Μαρξ, τονίζοντας την αντίθεση αυτή, υπογραμμίζει ταυτόχρονα ότι η ελευθερία και η ισότητα, οι κεντρικοί ιδεολογικοί τρόποι έκφρασης των σύγχρονων δημοκρατιών, είναι δυνατό μεν να πάρουν, ιδιαίτερα στην ιδεολογία, πολύ διαφορετικές μορφές, όσον αφορά την οικονομική και κοινωνική τους ουσία όμως «όχι μόνο είναι σεβαστές κατά την ανταλλαγή, που βασίζεται σε ανταλλακτικές αξίες αλλά η ανταλλαγή ανταλλακτικών αξιών είναι η παραγωγική, πραγματική βάση κάθε ελευθερίας και ισότητας»³.

Η δεδομένη αυτή πραγμάτωση της κυριαρχίας της ελευθερίας και της ισότητας σημαίνει —μ' όλες τις αντιφατικότητες— μια πελώρια πρόοδο στην προϊστορία της ανθρώπινης κοινωνίας. Μαζί της μόνο γεννήθηκε η πραγματική κοινωνικότητα, το αντικειμενικά πραγματικό θεμέλιο της ανθρωποποίησης του ανθρώπου. Όλοι οι κανόνες που συνδέονται λίγο ή πολύ με τα φυσικά όρια του κοινωνικού όντος εμφανίζονται να απωθούνται. Η κοινωνική πάλη, μέσω της οποίας αυτά συντελούνται, στρέφεται, στην άμεση μορφή της, ενάντια στην ταξική διάρθρωση της κοινωνίας που διαμορφώθηκε κατά και από το φεουδαρχισμό. Η φε-

ουδαρχία, που ο νεαρός Μαρξ κάπου ονομάζει «δημοκρατία της ανελευθερίας», δίνει στην κοινωνική δομή «άμεσα πολιτικό χαρακτήρα», επειδή, «τα στοιχεία της αστικής ζωής π.χ. η ιδιοκτησία, η οικογένεια ή ο τρόπος της εργασίας εξυψώθηκαν με τη μορφή της γαιοκτημοσύνης, της τάξης και της συντεχνίας σε στοιχεία της κρατικής ζωής». «Καθορίζουν, μ' αυτή τη μορφή, τη σχέση του κάθε ατόμου με το σύνολο του κράτους δηλ. την πολιτική του σχέση».⁴

Η γαλλική επανάσταση συνέτριψε λοιπόν ριζικά ολόκληρη τούτη την κοινωνική δομή και πραγματοποίησε έτσι, για πρώτη φορά στην παγκόσμια ιστορία, με καθαρά κοινωνικό τρόπο, τη σχέση μεταξύ κράτους και αστικής κοινωνίας. Ο Μαρξ υποδειχνει δικαίως ότι τότε μόνο έγινε δυνατό να συνενωθεί στην πράξη η πολιτική ζωή από τη διασκόρπιση της ουσίας της στο φεουδαρχισμό και να αρθεί, άμεσα απελευθερωμένη από τους όρους της αστικής κοινωνίας, σε γενική υπόθεση του λαού με ιδανική ανεξαρτησία από τα επιμέρους στοιχεία του. Ο σκοπός, έτσι, ενός μακραίωνου ιδεολογικού αγώνα, για το «βασιλείο του λόγου» στην ανθρώπινη ζωή, έγινε η βάση της κοινωνικής ζωής.

Όμως, όπως διατύπωσε αργότερα ορθά ο Ένγκελς, το βασίλειο αυτό του λόγου αποδείχτηκε να είναι το εξιδανικευμένο βασίλειο της αστικής τάξης. Εξιδανικευμένο εδώ όχι με την έννοια πολιτικής και ιδεολογικής καταγγελίας αλλά σαν αντικειμενική επιστημονική διαπίστωση για την κοινωνική δομή που προέκυψε στην πράξη. Ο ίδιος ο Μαρξ, στο θεωρητικό συμπέρασμα από τις πιο πάνω έρευνες, σχετικά με την πραγματική μεταβολή όλης της κοινωνικής δομής, αναφέρει ότι η ιδεατότητα του κράτους και της πολιτικής ζωής, που προκύπτει έτσι, ορισμένη σαν υπέρβαση του φεουδαρ-

χισμού, προϋποθέτει, σαν αντιθετική βάση, την ολοκλήρωση του υλισμού της αστικής κοινωνίας. Ο Μαρξ δείχνει αυτή την αντιφατική ενότητα κράτους και αστικής κοινωνίας, ενότητα ιδεατότητας και υλικότητας στη ζωή της κοινωνίας, στη ζωή καθενός ανθρώπου, αναλύοντας τα πρώτα πρακτικά επίσημα έγγραφα του μετασχηματισμού αυτού: τα κείμενα των συνταγμάτων της γαλλικής επανάστασης.

Η αφετηρία τους είναι η συνεκτική αντίθεση μεταξύ ανθρώπου (αστού) και πολίτη. Όπου πολίτης σημαίνει αυτονόητα τον «εξιδανικευμένο» πολίτη του κράτους, πέρα από κάθε υλική δέσμευση της οικονομικής και κοινωνικής ύπαρξης, ενώ ο άνθρωπος είναι το μέλος της αστικής κοινωνίας. Και ο Μαρξ δεν παραλείπει να επισημάνει ότι, μ' αυτό τον αζεχώριστο δεσμό (μια και κάθε πολίτης είναι και άνθρωπος), τα επαναστατικά συντάγματα υποβιβάζουν το σώμα των πολιτών σε υπηρέτη των λεγομένων ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Αναγνωρίζουν έτσι την, στην πράξη, κοινωνική υπεροχή του υλικού, οικονομικά δρώντος (ιδιώτη) ανθρώπου πάνω στον ιδανικό πολίτη.

Ορίζεται όμως έτσι ταυτόχρονα με ακρίβεια η θέση αυτής της δημοκρατίας στη μεγάλη διαδικασία εξέλιξης της ανθρωπότητας, της γέννησης του ανθρωπίνου γένους, της ανθρωποποίησης του ανθρώπου. Για την πιο γενική μορφή της κοινωνικής κατάστασης του ανθρώπου στην αστική κοινωνία, που, μ' αυτό τον τρόπο, καθίσταται και αναγνωρίζεται ως συγκεκριμένος, ο Μαρξ λέγει ότι, γι' αυτόν, οι άλλοι άνθρωποι δεν αποτελούν την πραγμάτωση αλλά αντίθετα τον φραγμό της ελευθερίας του.⁵ Αυτή είναι η θεμελιώδης κοινωνική πραγματικότητα του καπιταλισμού: ο εγωιστικός, και γι' αυτό μόνο εξατομικευμένος άνθρωπος, είναι το υποκεί-

μενο της πραγματικής πράξης στην κοινωνία. Και ενώ, σαν αναγκαία συνιστώσα αυτής της εξελικτικής βαθμίδας, ο ανθρωπισμός του ανθρώπου εξυψώνεται σε μια κοινωνική στάθμη αντικειμενικά ανώτερη από κάθε προηγούμενο, λιγότερο καθαρά κοινωνικό, σχηματισμό, παράλληλα ο πραγματωμένος ανθρωπισμός, η πραγματική ζωή του ανθρώπου ως μέλους της ανθρωπότητας εμφανίζεται «σαν αντίθεση στην υλική του ζωή».⁶

Όλα αυτά φυσικά διατυπώνονται με μεγαλύτερο πάθος και υπερβολή στις θυελλώδεις ημέρες της μεγάλης ανατροπής παρά αργότερα στους πεζούς καιρούς της πρακτικής πραγματοποίησης. Στις υπερβολές αυτές περιλαμβάνεται και η —από την εποχή της αναγέννησης συνεχώς επίκαιρη— αναφορά στο πρότυπο της αρχαίας δημοκρατίας του άστεως. Αυτό δεν ήταν κάποια φιλολογική ή φιλοσοφική παραξενιά. Χρειαζόταν, όπως είπε ο Μαρξ για τη μεγάλη γαλλική επανάσταση, ηρωισμός για να γεννηθεί. Οι συντελεστές της είχαν ανάγκη από ιδανικά, ακόμα και από αυταπάτες, «για ν' αποκρύψουν από τους ίδιους τους εαυτούς τους το περιορισμένο αστικό περιεχόμενο των αγώνων τους και για να συγκρατήσουν το πάθος τους στο ύψος της μεγάλης ιστορικής τραγωδίας».⁷ Από την άλλη μεριά, οι ηρωικές αυτές υπερβολές συχνά οδηγούσαν στην ιστορικά λαθεμένη ταύτιση των δύο μεγάλων, αλλά βαθύτατα αντιθετικών, μορφών του εκδημοκρατισμού, στην απρόσεκτη παράβλεψη της κοινωνικής τους αντιθετικότητας. Παρόλα αυτά: η επανάσταση νίκησε και έθεσε σε κίνηση μια πραγματική διαδικασία, όπου οι υπαρκτοί κανόνες της αστικής δημοκρατίας έγιναν κυρίαρχες μορφές του κόσμου των καπιταλιστικών κρατών, του καπιταλιστικού πολιτισμού. Το αρχαιοπρεπές

φιλοσοφικό φόρεμα του άστεως έπρεπε να χάσει κάθε αντιστοιχία με την κοινωνική πραγματικότητα. Παρότι ήταν αναγκαίο σαν ιδεολογικό μέσο μετά τη νίκη της επανάστασης, πήρε τη μορφή ψεύδους, γελοιογραφίας και όχι σπάνια και συνειδητής παραπλάνησης: η οικονομική υλικότητα των δημοκρατών του άστεως, που ζούσαν και δρούσαν ως κληρούχοι, ουδέποτε μπορεί να αναγεννηθεί. Το κοινωνικό τους είναι δεν έχει τίποτε το κοινό με το υποκείμενο της ανταλλαγής εμπορευμάτων, με την ελευθερία και την ισότητα, που το χαρακτηρίζουν στην πράξη του, υλικά μέσα στην ίδια την κυκλοφορία εμπορευμάτων, ιδεατά μέσα στο κρατικό της εποικοδόμημα.

2. Οι αναγκαίες τάσεις ανάπτυξης της αστικής δημοκρατίας

Μέχρις εδώ μπορέσαμε απλά και μόνο να δείξουμε την πιο γενική οικονομική αρχή της αντίθεσης στις δυο αυτές μορφές δημοκρατίας. Η δομή όμως δεν είναι, αντίθετα με τις σημερινές θεωρίες της μόδας, μια στατική, στην ουσία της επομένως αντιστορική, αρχή αλλά αντίθετα το οντολογικό και ακριβώς γι' αυτό πρωταρχικά δυναμικό θεμέλιο της εξέλιξης κάθε σχηματισμού. Είδαμε με ποιον τρόπο, σε αναγκαία συνάρτηση με την οικονομική εξέλιξη των παραγωγικών δυνάμεων, έπρεπε να καταστραφεί η ισότητα της κληρουχικής ιδιοκτησίας, η οικονομική βάση της δημοκρατίας του άστεως. Ας ρίξουμε τώρα μια ματιά στις δυναμικές τάσεις ανάπτυξης που γεννά σαν κινητήριες δυνάμεις, η αντίθεση ανάμεσα στην υλικότητα της αστικής κοινωνίας και την ιδεατότητα του κράτους της.

Η υλικά προπάντων ορισμένη πρακτική του homme

(ανθρώπου) στην αστική κοινωνία έχει καθολικά δυναμικό χαρακτήρα, εμπεριέχει δηλαδή την τάση να υποτάσσει στα συμφέροντά της όλα τα φαινόμενα του σχηματισμού με τα οποία πρέπει να περιέλθει σε πραγματική σχέση. Ο Μαρξ, σε συμφωνία με όλες τις αμερόληπτες και ορθές παρατηρήσεις αυτής της περιόδου, περιγράφει ως εξής την έτσι δημιουργημένη διαδικασία επίδρασης του homme (ανθρώπου) της καπιταλιστικής κοινωνίας πάνω στους θεσμούς της, το πραγματικό της εποικοδόμημα:⁸ «Ο αστός συμπεριφέρεται στους θεσμούς του καθεστώτος του όπως ο Εβραίος προς το νόμο. Τους παρακάμπτει σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση που του είναι δυνατό, θέλει όμως και να τους τηρούν όλοι οι άλλοι».

Το εν γένει γεγονός δεν είναι κάτι καινούριο αν ιδωθεί ιστορικά. Το κράτος κάθε κοινωνίας είναι ιδεολογικό όπλο στις διαμάχες των ταξικών συγκρούσεων. Μόλις όμως ένα συγκεκριμένο στρώμα των πολιτών του άστεως συμβάλλει στην αναίρεση της κληρουχικής κοινότητας, π.χ. αγοράζοντας την ιδιοκτησία των πτωχευμένων, ενισχύει αντικειμενικά στην πράξη, άσχετα με τις προθέσεις του, την αποσύνθεση της ίδιας της δημοκρατίας του άστεως, ενώ αντίθετα η συμπεριφορά που περιγράφηκε προηγουμένως από τον Μαρξ και άλλους (έντιμους διανοούμενους, ιδιαίτερα συγγραφείς) ενίσχυσε οικονομικά την εξέλιξη του καπιταλισμού αλλά ταυτόχρονα προσάρμοσε το κρατικό εποικοδόμημα στις έτσι αναπτυσσόμενες οικονομικές ανάγκες. Το δημοκρατικό εποικοδόμημα πρέπει μεν, όσον αφορά τη γενική οντολογία της κοινωνίας, να διατηρήσει τον «ιδανικό» του χαρακτήρα, από την άλλη όμως, τα περιεχόμενά του και οι μορφές των ενεργειών που τα επιβάλλουν, περιπλέκονται, όλο και περισσότερο, γύρω

από τις ανάγκες του homme. Το γεγονός ότι, κατ' αυτό τον τρόπο, αποκτούν γενική κοινωνική ισχύ προπάντων τα περιεχόμενα εκείνα που εκπροσωπούνται από οικονομικά βαρύνουσες ομάδες δεν αλλάζει σε τίποτε τις βασικές αρχές αυτής της υπόθεσης. Αυτό ισχύει ακόμη περισσότερο για τις παρατηρήσεις μας, όπου σημασία έχουν μόνο εκείνα τα κοινωνικά κινήματα που έχουν επαρκή ισχύ ώστε, προκαλώντας μεταβολές στην οικονομική βάση, να επιδράσουν στη δυναμική και δομική σχέση της με το «ιδανικό» εποικοδόμημα. Όσοι όμως προσπαθούν να παρακολουθήσουν τέτοιες τάσεις με μη φετιχιστικό τρόπο, δεν πρέπει ποτέ να χάνουν από την οπτική τους το γεγονός ότι κάθε μαζικό κίνημα δεν είναι δυνατό να είναι παρά μόνο ένας ιδιαίτερος τύπος σύνθεσης τέτοιων πρακτικά προσωπικών ενεργειών. Η αναδρομή του Μαρξ στην ατομική υπαρξιακή εσωτερική παραμόρφωση του ανθρώπου σε κάθε τέτοια συμπεριφορά είναι επομένως, ιδιαίτερα όσον αφορά στο είναι, δικαιολογημένη σε βάθος από την άποψη της οντολογίας της κοινωνίας. Η ορθότητα της διαπίστωσης ότι, έτσι, η παραμόρφωση της ιδιότητας της συμμετοχής του ανθρώπου στο ανθρώπινο γένος (άμεσα και ατομικά: η σχέση του με το συνάνθρωπό του) βρίσκεται στη βάση όλων των ενεργειών αυτού του είδους, επαληθεύεται ιδιαίτερα σ' αυτό το σημείο.

Όσο κι αν φαίνεται αντιπατικό από την άποψη της τυπικής λογικής ή της γνωσιολογίας: η όσο το δυνατό καθαρότερη κοινωνική συντέλεση της «ιδεατότητας», του εποικοδομήματος είναι το αποτελεσματικότερο μέσο για να γίνει δυνατό να επικρατήσουν χωρίς τριβές οι υλικά εγωιστικές τάσεις στην κοινωνική ζωή. Δεν είναι τυχαίο ότι κάτω από τέτοιες συνθήκες ευδοκιμεί άριστα και απολαμβάνει τη μεγαλύτερη υπόληψη, η

αφηρημένη τυπολατρεία του δικαίου. Δεν είναι επίσης τυχαίο —επιστρέφοντας στο κύριο πρόβλημά μας— ότι η πιο καθαρή, η πιο αναπτυγμένη αφηρημένη «ιδεατότητα» των μορφών κρατικής διακυβέρνησης είναι το καταλληλότερο όργανο για να επιβληθούν χωρίς τριβές τα εγωιστικά καπιταλιστικά ατομικά συμφέροντα κάτω από το μανδύα ιδανικών γενικών συμφερόντων. Με δυο λόγια: όσο καθαρότερα ο κοινοβουλευτισμός, η κεντρική και τυπικότερη πραγμάτωση αυτής της κρατικής ιδεατότητας, αυτονομείται φαινομενικά, στους τύπους, από την πραγματική ζωή της κοινωνίας, όσο περισσότερο του δίνεται η ικανότητα να εμφανίζεται σαν καθαρό όργανο της ιδανικής λαϊκής θέλησης, τόσο περισσότερο γίνεται πιο κατάλληλο όργανο για να δοθεί ισχύς στα εγωιστικά συμφέροντα καπιταλιστικών ομάδων και μάλιστα κάτω από την επίφαση απεριόριστης ελευθερίας και ισότητας. Γι' αυτό το λόγο ίσως η έκφραση «επίφαση» να μην είναι εντελώς ακριβής. Γιατί, στην περίπτωση αυτή, δεν επιβάλλεται απλά μια επίφαση ελευθερίας και ισότητας αλλά αντίθετα η οικονομική τους ουσία, αυτό που πράγματι αντιπροσωπεύουν στην καπιταλιστική εμπορευματική κυκλοφορία.

Ο αγώνας για την καθαρή μορφή του κοινοβουλευτισμού (π.χ. γενικό και ίσο δικαίωμα ψήφου), για τη νομοθετική και ελεγκτική της κρατικής ζωής παντοδυναμία του, γεμίζει πράγματι την πολιτική ζωή από την εποχή των μεγάλων επαναστάσεων του 17ου και 18ου αιώνα. Για ένα μέρος αυτών των αγώνων, που αφορά στην απώθηση των υπολειμμάτων της φεουδαρχικής ταξικής δομής, δεν αξίζει να μιλήσουμε εδώ αναλυτικά: στα ουσιαστικά τους σημεία, τουλάχιστο στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, ανήκουν στο πα-